

Waarom? Daarom!

themadossier

THEMA **Kleine ettertjes ...**

Moeten kinderen nog luisteren?

GRENZEN STELLEN IN DE OPVOEDING

PROVINCIE VLAAMS BRABANT

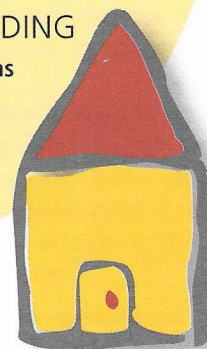
Wie?

Maurits Wismans is opleidingshoofd van de opleiding Sociale Readaptatiewetenschappen (SRW), verbonden aan de Katholieke Hogeschool Leuven, en heeft vanuit zijn praktijkverleden heel wat expertise en ervaring in de hulpverlening aan kinderen, jongeren, ouders en leerkrachten. Bovendien werd hij diverse malen als gastprofessor uitgenodigd in het buitenland zodat hij ook op dat vlak de vinger aan de internationale pols probeert te houden.

Kleine ettertjes ... Moeten kinderen nog luisteren?

GRENZEN STELLEN IN DE OPVOEDING

Op basis van de lezing door Maurits Wismans

Moeten kinderen nog luisteren? Wie van de ouders vindt dat kinderen zomaar hun zinnetje kunnen doen? Uiteraard zo goed als geen enkele ouder is die mening toegedaan. En hoe krijgen we het als ouder dan klaar om kinderen te doen luisteren? Ons denken over opvoeding is in de loop van tijden geëvolueerd. Het denken is anders dan pakweg 100 jaar geleden toen leerlingen stokslagen kregen voor het kaartspelen in de klas of het niet buigen voor de leraar.

Kleine ettertjes ...

DE ONTWIKKELING VAN KINDEREN

Kinderen hebben het druk met ontwikkelen. Het ontwikkelingsproces omvat vele domeinen die quasi tegelijkertijd en in harmonie moeten veranderen: kinderen moeten een verstandelijke, emotionele, sociale, seksuele, motorische, morele én persoonlijkheidsontwikkeling doorlopen. Dit proces verloopt bij de mens relatief traag, in vergelijking met andere zoogdieren. Een jong veulen kan na zijn geboorte meteen lopen. Een kind heeft daar een jaar voor nodig.

Sommige minder goed ontwikkelende eigenschappen zijn daarvoor ook niet snel zichtbaar. Denk maar aan ADHD, dyslexie, enz. Het vraagt tijd om gedrag-, leer- of ontwikkelingsstoornissen op te merken en vooral om te analyseren wat er dan precies niet zo goed gaat.

Een normale ontwikkeling verloopt met horten en stoten. De ene keer maakt het kind een spurtje om dan weer even stil te vallen:

- Kruipt je kind al een tijdje vlot, dan kan het toch nog even wachten zijn op het eerste stapje.
- Is je kind al zindelijk, dan kan het tijdens een stressvolle periode, zoals bij een verhuis of pesterijen, soms terug beginnen bedplassen, terwijl het voordien toch droog bleef 's nachts.

Wat betreft de emotionele ontwikkeling hebben jonge kinderen kunnen vaak moeite hebben om zich te verplaatsen in de gevoelens of gedachten van anderen. Ze denken vanuit hun eigen behoeften en beschikken nog niet over het vermogen om het eigen innerlijk en dat van andere te kunnen zien en te herkennen.

Jongeren op hun beurt hebben het dan weer vaak knap lastig met langetermijndenken, waardoor ze niet altijd stilstaan bij de gevolgen van hun gedrag.

ouders hebben vragen

Opvoeden gaat niet altijd vanzelf. Ouders stellen zich voortdurend vragen over de opvoedingsaanpak. Dat kan discussies tussen ouders onderling veroorzaken. Die ongerustheid gaat vaak over gedrag dat te maken heeft met de fase van ontwikkeling waarin je kind zich bevindt. Elke leeftijdsfase brengt andere vragen en zorgen met zich mee.

- Wanneer ouders meerdere keren per nacht hun bed moeten uitkomen voor een huilende baby, kunnen er allerlei vragen door hun hoofd beginnen spoken. Reageer je hier best wel of niet op? Zou je kind krampen hebben of honger? Moet de voeding misschien worden aangepast?
- Een goed verloop van de taal- en spraakontwikkeling is de belangrijkste indicator voor de algemene ontwikkeling. Wat als je peuter nog geen woordjes zegt? Is dat een signaal dat je als ouder hulp moet zoeken?
- Op kleuterleeftijd worden kinderen zindelijk. Hoe bereid je als ouder je kind voor? Het is normaal dat jongetjes op vijfjarige leeftijd nog in bed plassen 's nachts. Maar wat als je achtjarige dochter nog in bed plast? Wat kan dan een reden zijn? Heeft ze misschien problemen op school?
- Mama mag plots niet meer in de badkamer binnen van haar veertienjarige dochter. Als ze wordt aangespoord om voort te maken, krijgt mama een 'Fuck you!' te horen. Als ouder kan je je persoonlijk geraakt voelen. Dit gedrag past echter volledig bij de ontwikkelingsfase waarin de dochter zich bevindt. Pubers willen privacy en liefst zo veel mogelijk hun eigen ding doen zonder dat mama of papa op hun vingers kijken. Hoe was je zelf als tiener? Vond je jouw mama toen ook geen oude zaag?

Vragen stellen over de opvoeding van je kind is normaal. Het is goed om aandachtig te zijn voor gedrag dat lijkt af te wijken van het gewone. Hoe sneller 'bijzonder' gedrag wordt opgemerkt, hoe sneller er kan ingegrepen worden en hoe meer kans op succes.

Duiding bij gedrag van kinderen of waarom kinderen soms niet luisteren.

Beneden de leeftijd van één jaar heeft het kind een tamelijk 'ik-loos' bestaan. Je kan dan nog geen gedrag aanleren.

Vanaf twee tot drie jaar wordt het kind zich bewust van zijn eigen IK. Het wordt voor het kind duidelijk dat er een verschil is tussen 'ik' en de andere.

Een kiekeboe-spelletje vindt een kind bv. leuk omdat achter de zakdoek plots mama tevoorschijn komt, die er even niet meer was.

Het kind wil in het centrum van de belangstelling staan. Dat hoort bij de ontwikkelingsfase. 'Ikke koek', 'ikke slapen', 'ikke doen!' zijn veel gebruikte uitdrukkingen.

Het kind leert dat het invloed heeft, dat het macht kan uitoefenen. Je kan er als ouder op vastlopen wanneer je merkt dat het samen spelen niet zo goed lukt. De eerder meegaande baby wordt plots een tegendraadse peuter. Deze periode wordt ook wel de peuterpuberteit genoemd.

Dat ik-gericht zijn is merkbaar op drie niveaus:

• cognitief:

Het kind kan zich nog niet verplaatsen in gedachten van anderen. Daarom heeft het geen zin 'waarom'-vragen te stellen. Het kind kan geen antwoord geven op oorzaken, aanleidingen van bepaald gedrag. Wanneer een kind geen speelgoed kan delen, is het neuropsychologisch niet in staat zich te verplaatsen in hoe de ander hierover denkt.

• emotioneel:

Het kind heeft nog niet geleerd om gepast te reageren op iets van buitenaf. Bij een 16 maanden oud kind dat bijt, reageert een verzorgster: 'Zou jij dat fijn vinden mocht ik jou bijten?' Het kind begrijpt echter nog niet wat de verzorgster hiermee bedoelt.

• **perceptueel:**

Hier gaat het over de 'theory of mind', wat inhoudt dat je je kan verplaatsen in gedachten, de leefwereld, gevoelens van anderen, waarover jonge kinderen nog niet beschikken.

Ouders willen allemaal dat hun kinderen uitgroeien tot zelfzekere, zelfstandige en onafhankelijke volwassenen. Deze ik-fase is daarin een eerste stap!

- Zelfzeker = 'Ik kan dat'
- Zelfstandig = 'Ik kan dat alleen'
- Onafhankelijk = 'Ik durf dat alleen'

Toets het kunnen van je kind eens aan de verwachtingen die je hebt als ouder. Kinderen zijn de dragers van de dromen van de ouders. Zo wil je als ouder misschien je eigen passies of ambities overdragen op je kind. Of je wil wat je zelf vroeger niet mocht of kon wel verwezenlijkt zien bij je kind. Je kind is echter een heel eigen persoonsje en zal die verwachtingen soms niet inlossen. Gun het dus de ruimte om zijn eigenheid te ontwikkelen.

HEBBEN OUDERS INVLOED OP KINDEREN?

De overtuiging leeft dat ouders zeker invloed hebben op kinderen. Niets hangt namelijk zo sterk samen als kinderen en ouders. Iedereen heeft namelijk maar één moeder en één vader. Als ouder kan je stellen 'Dit is mijn ex-partner', maar je kan nooit zeggen: 'Dit is mijn ex-dochter'. Ouder en kind zijn hun leven lang onlosmakelijk met elkaar verbonden. Of ook: over je partner mag je wel een grapje maken, maar niet over je kinderen.

Kinderen zijn ook trouw aan hun ouders. Zelfs in extreem problematische opvoedingssituaties blijven kinderen loyaal aan hun ouders. Ouders spelen wel degelijk een belangrijke rol in de ontwikkeling van hun kind.

WAS HET VROEGER BETER?

'Onze leerkrachten, die hadden gezag!'

'Ik, in mijn tijd!'

'Waarom niet? Toen was het: 'daarom niet!''

'Ik had wel respect voor mijn vader.'

'Dat had ik vroeger niet moeten proberen!'

'ADHD is een uitvinding van deze tijd.'

Er zijn nochtans vandaag niet meer of minder opvoedingsproblemen. Ze zijn wel anders.

Vroeger ↔ Nu

Grote gezinnen: 2 ouders, 4 kinderen

Leren moet niet

Meer waarden (ouderlijk gezag)

Geen twijfel

Meer autoriteiten

Meer sociale steun, controle

Minder kinderen: 4 ouders, 2 kinderen

Bewuste opvoeding

Onzekerheid, instabiel gezin

Ouders weten meer, twijfelen meer

Spanningsveld school - gezin

Opvoeden = privé

Het opvoeden verloopt enigszins anders nu. Praten met ouders gebeurde vroeger veel minder. Kinderen hoorden te luisteren. De mondigheid van ouders en kinderen is ook toegenomen.

Opvoeden was vroeger een meer sociaal gebeuren. Vandaag verdragen we sociale inmen- ging niet meer zo goed. Opvoeden beperkt zich stilaan meer tot de privésfeer.

Als ouder gaan we ons tegenwoordig ook meer afvragen hoe het komt dat een kind zich 'lastig' gedraagt. Zijn het de genen? Zijn het de eerste tandjes? We willen het weten om ernaar te handelen.

Zijn kinderen vandaag anders? Er is alvast een nieuwe generatie die durft te reageren, die durft in te gaan tegen verwachtingen van opvoedingsverantwoordelijken. Een nieuwe uit- daging dus!

WANNEER MOET JE JE BEGINNEN ZORGEN MAKEN ALS OUDER?

Wanneer je als ouder het gevoel begint te krij- gen dat je kind anders reageert dan andere kinderen, kan je je zorgen beginnen te maken. Iedere ouder vergelijkt zijn kind met andere leeftijdsgenoten. Mocht je een opsomming krijgen van verschillende bezorgdheden, kan het nodig zijn om hulp in te schakelen.

Welke bezorgdheden verdienen de aan- dacht?

- Je kind handelt niet leeftijdsadequa- at: het doet dingen die anderen niet doen.
- Het is al een tijdje aan de gang, al meer dan een maand.
- Driftbuien doen zich intensief voor, het kind slaat, maakt scènes.
- Het doet zich op verschillende plaatsen voor: in het gezin, op school, in de jeugdbeweging, enz.

- Ook anderen merken het gedrag op. Ver- scheidene betrokkenen signaleren in verschil- lende situaties dezelfde problemen.
- Het gedrag schaadt of bedreigt de ontwik- keling. Lijdt het kind zelf onder het gedrag?

MET HOEVEEL PROCENT VAN DE KINDEREN GAAT HET GOED?

Met de meeste kinderen (80%) gaat het goed! Vaak hebben ouders wel vragen over dagelijk- se opvoedingssituaties, zoals de eetsituatie, het opruimgedrag, het slapengaan. Voor zulke vragen kan je als ouder terecht bij laagdrempel- ige initiatieven zoals een opvoedingswinkel.

15% van de jeugd vertoont ernstigere symp- tomen. Bv. een mama meldt een dochter aan met buikklasten die zich iedere ochtend voor- doen. Ze klaagt over angsten, migraine-aan- vallen. De dokter weet geen raad. De klachten manifesteren zich al anderhalve maand. Dan kan er sprake zijn van een gedragsprobleem. Door de juiste, vaak intensieve hulpverlening in te schakelen, kan dit probleem behandeld worden.

Bij 5% van de jongere generatie kan een gedrags- of ontwikkelingsstoornis gediag- nosticeerd worden. Stoornissen zijn niet te verhelpen: Gilles de la Tourette, ADHD, au- tismespectrumstoornis, verstandelijke beper- king, ... 80% hiervan zijn jongens en 20% meisjes. Over de precieze reden van het grote verschil in voorkomen tussen jongens en meis- jes bestaat onduidelijkheid. We hebben wel een ernstig vermoeden in de richting van chro- mosonale aspecten.

HOE KAN JE ALS OUDER DE ONTWIKKELING BEÏNVLOEDEN? DO'S EN DON'TS

Opvoeden vraagt soms de nodige creativiteit van jou als ouder. Dat is niet altijd eenvoudig. Met deze kapstokjes kan je misschien alweer even verder op weg.

Do

- **Geef complimentjes!**

Meestal geven we kinderen aandacht als ze iets doen wat ze niet mogen doen. Wij lijken enkel te reageren als ze stout zijn of niet luisteren. Maar wat als ze net wel iets goed doen? Complimentjes geven zit niet in onze cultuur. Hoe vaak krijg jij zelf een complimentje als partner, als mama, als collega? Het is toch veel fijner als je af en toe er eens vingerdik oplegt wat je apprecieert. Dat kan een kind doen groeien!

- **Steun pogingen als het kind probeert te ontwikkelen.**

In theoretische termen wordt dit 'growth mind set' genoemd. Het komt er op neer om te vertrekken vanuit het idee dat een kind kan groeien in alles wat het doet. Moedig verder aan wat het kind al kan, ook al lukt het nog niet helemaal. Daag uit tot weer een stapje verder. Bied alternatieven om het nog eens anders te proberen.

- **Begrens het palet aan keuzes.**

Beperk de keuzes, stuur dat mee aan: bv. kiezen tussen twee paar schoenen, een broek of een rokje, de blokkentoren of de puzzel, ... Zo krijgen ze de verantwoordelijkheid om zelf te kiezen, maar binnen de veilige grenzen die jij als ouder bepaalt.

- **Stel regels en grenzen.**

Een grens is datgene wat je afdwingt. Hoeveel grenzen hanteer je thuis? Maak deze oefening even voor jezelf. Gaat het over wensen of over grenzen? Als je bv. aangeeft dat één van de regels is om samen aan tafel te blijven zitten, maar in de realiteit ben je de enige die zich hieraan houdt, dan gaat het over een wens, niet over een grens.

Vaak zijn we als ouder eerder vaag in de aangegeven grens. 'We tonen respect voor elkaar.' Wat betekent dat, 'respect hebben'? Het is niet duidelijk wat er precies bedoeld wordt. De regel of grens wordt duidelijk van zodra je er een tekening van kan maken. Het gaat over gedrag dat verwacht wordt, iets dat een kind concreet kan doen, bv. 'We leggen alles terug op zijn plaats na het spelen' of 'Aan tafel eten we met mes en vork'.

Do's & don'ts

Opvoeden komt er op neer om het juiste aantal grenzen te kunnen trekken, niet te veel (waardoor je in de rol van agent moet kruipen), niet te weinig. Dat vergt een zekere evenwichtsoefening en is voor elk kind anders. Elke ouder heeft ook een eigen opvoedingsstijl, waarbij accenten gelegd worden op bepaalde verwachtingen. Deze kunnen verschillen met verwachtingen in andere gezinnen.

Als ouder hebben we vaak de neiging zelf boos te worden wanneer een kind boos wordt. We willen veel uitleggen, dreigen, voorspellen, enz. Het gebeurt dat je als ouder alles tot in het uiterste herhaalt zonder gevolg. 'Ik zeg het je maar één keer!', 't Is de laatste keer dat ik het je zeg', 'Nu is het echt de allerlaatstekeer, hè!', 'En nu is het genoeg!' enz. Je kind leert hiermee dat het kan blijven proberen. De grens wordt toch telkens verlegd.

Natuurlijk gaat het kind protesteren. Boos worden als ouder is als olie op het vuur gooien. Kinderen gaan verder op datgene wat je laat zien, wat je doet. Je wint erbij door niet te veel te dreigen of onmiddellijk te reageren met dwang. Tracht niet toe te geven aan het huilen of schreeuwen.

Wanneer een kind bv. roept: 'ik wil dat nu!', het tegen de deur slaat of zich op de grond gooit, zou je als ouder de reactie kunnen maken: 'ik zie mijn kind al zo weinig, ik zal hem toch maar dat snoepje geven.' Het kind leert om te protesteren vooraleer de toegeving volgt.

Eén maal toegeven is niet zo erg, wel wanneer het een systeem wordt. Het zeuren van kinderen is aangeleerd gedrag.

- **Opvoeden kost energie!**

Het vergt een zoeken naar welk gedrag van de ouder effect kan hebben op het gedrag van het kind. Ouders zijn rolmodellen. Het is dan ook nodig voldoende voor jezelf te zorgen. Kinderen leren meer van het gedrag van ouders via lichaamstaal dan van wat ouders zeggen. Een eerste voorwaarde is dan ook dat je kan uitstralen dat je er als ouder staat, je goed voelt. Draag dus zorg voor jezelf!

- **Een ouderlijk front vormen.**

Wanneer mama 'ja' zegt, doe je dat als papa best ook en omgekeerd. Moet je dan ook identiek hetzelfde denken als je partner? Absoluut niet. Wel is het raadzaam identiek te gaan handelen. Als ouder trap je al eens in die valkuil. Toch heeft het kind er nood aan: dat geeft duidelijkheid.

- Wanneer het de regel is om geen cola te drinken aan tafel, dan is het niet aangewezen die regel te ontzien wanneer mama eens het huis uit is.
- Een jongere van 14 jaar wil voor de eerste keer naar een fuif. Ze gaat bij mama vragen of ze kan gaan, met de boodschap: 'Iedereen van het dorp gaat daar zijn, al mijn beste vriendinnen mogen gaan.' Waarop mama zegt: 'Nog zo jong! Ga het eens aan je papa vragen!' Eenmaal bij papa stelt het meisje dezelfde vraag. Waarop papa: 'En wat zegt mama?' Uiteraard is het duidelijk wat het meisje zal antwoorden. 'Van mama mag het!' Als ouders stel je zo het ouderlijk front op de proef.

- **Vriendelijk en toch kordaat een regel aanbrengen.**

Een hele uitleg heeft een kind niet nodig om regels te kennen. Aandacht geven aan datgene wat het kind misdoet, is voor het kind een krachtige versterker. Negatieve gedragingen krijgen dikwijls het meeste aandacht. Bv. 'Ik lust dat niet'- 'Ik wil niet opruimen'. We zijn geneigd snel boos te reageren en er hevig tegen in te gaan. Tracht kordaat en kort in te gaan op wat je verwacht. Geef aandacht aan diegene waar je wel positief gedrag van opmerkt.

- **Zorg voor een minimum aan structuur.**

Voor het ene kind is structuur meer nodig dan voor de andere. Enige routine maakt de dagindeling voor een kind duidelijk.

Voorzie pictogrammen, help kinderen inzicht te krijgen in de sociale omgang. Bv. schoenen uitdoen als je binnenkomt, jas aan de kapstok

Do's & don'ts

hangen, eten met mes en vork, ... Gebruik bv. de structuurkaartjes die je vindt op <http://www.klasse.be/ouders/20527/structuurkaarten>. Kinderen die niet tijdig klaar geraken 's ochtends, kunnen trachten aan de hand van structuurkaartjes en een keukenwekker de tijd in te delen. Een ander voorbeeld is het installeren van een ritueel, bv. voor het slapengaan. Een ritueel hoeft niet erg veel tijd in beslag te nemen: pyjama aan, tanden poetsen, dag overlopen in een gesprekje of boekje lezen, kus voor het slapengaan, onder deken stoppen. Slaapwel! Wanneer hetzelfde patroon iedere avond herhaald wordt, weet je kind wat er gaat gebeuren en kan de avond rustig verlopen. Soms lukt het niet. Dat kan maken hebben met te toegeeflijke ouders, verzet van het kind, angst om de liefde van het kind te verliezen, gemakzucht van de ouder, enz.

- **Krachtige ik-boodschappen.**

Bv. 'Ik wil dat je nu opruimt.'

- **Maak oogcontact.**

Dan komt de boodschap beter over.

- **Bied structuur.**

Wees voorspelbaar door te doen wat je zegt en te zeggen wat je doet.

- **Grijp meteen in!**

Reageer kort op de bal, onmiddellijk nadat het ongewenste gedrag getoond werd.

- **Verwijs naar de regel.**

Heb aandacht voor de grenzen die er zijn, wees daar consequent in.

- **Beloon goed gedrag.**

Je kan op verschillende manieren belonen:

- Een sociale beloning houdt in: een non-verbale of verbale goedkeuring met een high five, aai over de bol, schouder-

klopje, glimlach, enz. Je kind waarderen is de beste vorm van belonen!

- Een activiteitenversterker is een activiteit die een ouder samen kan doen met een kind nadat die goed gedrag liet zien. Je kan samen met je kind een ijsje gaan eten, naar het zwembad of de speeltuin gaan, samen met je kind een kwartier langer in de zetel zitten voor het slapengaan, enz. Kies iets dat je kind heel fijn vindt om te doen!
- Een materiële versterker kan een snoepje of een klein speelgoedje zijn. Deze kan je best niet te veel of voor een te lange periode toepassen.
- Een ruilversterker gebruik je wanneer je concreet gedrag wil markeren met bv. een stickertje, een pluimpje, een kruisje, een knikker in de pot, ... voor elke keer dat het kind dat goed gedrag laat zien. Deze 'punten' kunnen dan ingeruild worden voor een andere beloning, bv. een activiteit.

- **Relativeren, wie zijn best doet, kan het leren!** Heb geduld. Het duurt minstens drie-vier weken om goed gedrag aan te leren. Dat vergt enig doorzettingsvermogen van jou als ouder.

Conclusie: Zeg wat je doet en doe wat je zegt!
Reageer vriendelijk kordaat, rustig, traag, zonder te roepen,
dichtbij met oogcontact en geef instructies in doetaal.

Do's & don'ts

Don't

- **Reageer niet met een vraag, zeker geen waarom-vraag.**

Door naar oorzaken te zoeken, ga je een kind niet vooruit helpen. Je kan het gedrag wel gaan begrijpen. Als je waarom-vragen stelt aan een kind, lijkt het alsof een kind zich moet verantwoorden, terwijl het kind zelf soms niet weet wat een aanleiding was voor bepaald gedrag. Het heeft ook nog niet geleerd te zeggen: 'ik voelde me onmachtig en daardoor ben ik gaan slaan.' Dat is te veel gevraagd van een kind.

- **Discussies of debatten met kinderen.**

Negeer indien mogelijk de discussie die het kind aangaat. Kom er later op terug op een rustig moment als jullie beiden gekalmeerd zijn.

- **Fysieke agressie of pedagogische tik.** Opvoedingstechnisch werkt het niet, heeft het geen effect. Een ouder doet dit meestal uit onmacht. Geef voorkeur aan een aanpak die meer effect heeft.

- **Dreigen, waarschuwen en uiteindelijk niet handelen.**

- **Te weinig structuur bieden.**

- **Moraliseren: eindeloos verantwoorden.**

- **Op iedere slak zout leggen.**

Wees kritisch over de dingen die je verbiedt. Houd in het achterhoofd welke dingen je echt belangrijk vindt.

- **Verbreken ouderlijk front.**

Probeer op dezelfde lijn te blijven als ouderpaar.

- **Versterken negatief gedrag.**

- **Vage regels, vage sancties.**

'Je krijgt de straf van je leven!' Welke straf zou dat dan wel kunnen zijn? of: 'Je zal wel zien!'

LEESTIP

Webster-Stratton, Carolyn (2007). **Pittige jaren: praktische gids bij het opvoeden van jonge kinderen**. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum. ISBN 9789031348909.

Ook in je plaatselijke bibliotheek kan je heel wat info en literatuur vinden.

INFO

Heb je nog vragen, dan kan je contact opnemen met
de opvoedingswinkel, Charles Deberiotstraat 2, 3000 Leuven.
tel: 0473-42 54 91 of e-mail: opvoedingswinkel@huisvanhetkindleuven.be
www.opvoedingswinkel-leuven.be

Dit boekje kwam tot stand onder impuls van de provincie Vlaams-Brabant en met de medewerking van de opvoedingswinkel.

PROVINCIE VLAAMS BRABANT